

Rozwałka, Andrzej

Wkład Katedry Archeologii UMCS w badaniu okresu średniowiecza, nowożytności i czasów najnowszych na obszarze Polski środkowowschodniej

Archeologia Polski Środkowowschodniej 1, 267-270

1996

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANDRZEJ ROZWAŁKA

WKŁAD KATEDRY ARCHEOLOGII UMCS W BADANIA OKRESU ŚREDNIOWIECZA, NOWOŻYTNOŚCI I CZASÓW NAJNOWSZYCH NA OBSZARZE POLSKI ŚRODKOWOSCHODNIEJ

Wstęp

Wkład Katedry Archeologii w rekonstrukcję dziejów Polski środkowoschodniej od okresu wczesnego średniowiecza (X-XIII w.) po dzieje najnowsze - tak sformułowany temat umożliwia szereg różnych ujęć. W referacie chciałbym zwrócić uwagę na dwie zasadnicze kwestie - tendencji badawczych jakie zaznaczają się w działaniach Katedry na polu praktycznych badań, jak również odzwierciedlenia tych działań w publikacjach.

Pragnę na początku zastrzec, że z pola rozważań wyłączyłem źródła finansowania, organizatorów czy sponsorów tych badań, skupiając się na badaczach - pracownikach Katedry. Do zestawień stanowisk archeologicznych i opracowań z nimi związanymi włączyłem natomiast publikacje studentów naszej Katedry i prace magisterskie. Pragnę również zastrzec, że wyartykułowane poniżej uwagi nie pretendują do wymiaru obrazu opracowania całościowego i należy je traktować jako wstępne próby stworzenia stanu badań tylko w optyce działań pracowników Katedry.

W ciągu istnienia naszej placówki, a należy pamiętać i o przerwach w jej działalności i nielicznej do lat 70-tych obsadzie pracowników naukowo-dydaktycznych (przeciętnie 2 osoby) powstało w odniesieniu do omawianego okresu 194 publikacje i 21 prac magisterskich. Jeżeli weźmiemy pod uwagę fakt, że tradycyjną specjalnością naszej Katedry jest młodsza epoka kamienia i nie zajmujemy się dorobkiem związanym z okresem wczesnego średniowiecza od VI do X stulecia, to wynik jest budujący. Mniej korzystnie przedstawiają się natomiast proporcje między poszczególnymi gatunkami publikacji, bowiem 41% to publikacje o charakterze mniej lub bardziej rozbudowanego komunikatu, 36% to zazwyczaj krótkie sprawozdania z badań terenowych, 10% artykuły, również zwykle o niedużej objętości i mające charakter zarysu problematyki badawczej, 10% to artykuły o ambicjach szerszego ujęcia omawianych zagadnień, 2% to artykuły monograficzne i w końcu 1% tworzą dwie publikacje książkowe.

Wczesne średniowiecze

Jeżeli przyjrzymy się ilościom poszczególnych rodzajów badanych stanowisk okresu wczesnego średniowiecza X-XIII w. stwierdzimy, że niewątpliwie najczęstszym obiektem badań i publikacji Katedry były grodziska i zamczyska, które stanowią 48% badanych i publikowanych stanowisk. Następną grupę tworzą: cmentarzyska ciałopalne - 24%, osady - 17%,

cmentarzyska szkieletowe - 7% i obiekty architektury sakralnej 5%. Z kolei jeżeli zwrócimy uwagę na konkretne stanowiska, to najwięcej publikacji poświęcono następującym obiektom: Lublinowi - 19%, Czermnemu - 9%, Stołpiu - 9% i Chełmowi - 4%.

Już z tego powyższego zestawienia wynika, że głównym obiektem zainteresowań Katedry jest tematyka grodowo-miejska. Spróbujmy więc przybliżyć nieco tę problematykę i omówić szerzej trzy najbardziej penetrowane stanowiska: Lublin, Czermnno i Stołpie.

Na wstępie trzeba zaznaczyć, że zestawienia S. Noska (1957), S. Hoczyk-Siwkovej (1971a), J. Gurby (1976a), W. Zielińskiego (1985) i I. Kutyłowskiej (1990) doprowadziły do stanu niemalże całkowitego wylczenia tego rodzaju obiektów a jednocześnie uzmysłowiły jak dalece niedoskonały jest obraz ich rozpoznania. Poza Lublinem, Czermnem, Stołpiem i Chełmem, gdzie prowadzono wielosezonowe badania, pozostałe grodziska były badane sondażowo lub - co stanowi większość - wcale nie badane. Wiedza jaką posiadamy o tych ostatnich pochodzi z prospekcji powierzchniowych.

Przy rozważaniach na temat sieci grodowej omawianego obszaru warto przypomnieć wypowiedziany przed 30 laty przez J. Gurbę pogląd, że istnienie większych połączy leśnych w okresie X-XIII w. na Wyżynie Lubelskiej musi ulec rewizji wobec wykazanej badaniami gęstości osadnictwa tego czasu (J. Gurba 1968a, s. 45-57). Teza ta nie tylko całkowicie się potwierdziła, ale możemy obecnie ją jeszcze bardziej eskalować stwierdzając, że zmienia się tu szczególnie obraz Lubelszczyzny, na której dzieje do wieku XII patrzono dotychczas głównie przez pryzmat wieku XIII, kiedy to faktycznie liczne i łupieżcze najazdy spowodowały, że stała się mało atrakcyjnym obszarem pogranicza (por. K. Myśliński 1972; 1974; A. Sochacka 1987). Ostatnie chociażby studia nad osadnictwem Lublina i okolic dobitnie wykazują istnienie znaczącego dla ziem późniejszej Małopolski północnej centrum osadniczego od początków wczesnego średniowiecza (S. Hoczyk-Siwkova 1971a, M. Libera 1988, I. Kutyłowska 1990; A. Rozwałka 1994b). Możemy więc również za wspomnianym uczonym stwierdzić, że obraz osadnictwa przedstawiany w opracowaniach syntetycznych jest wykładnią stanu badań a jeszcze ściślej stanu publikacji, nie zaś faktycznego.

Preferowanie tematyki grodziskowej ma jednakże, przede wszystkim z punktu widzenia konserwatorskiego, również wymiar ujemny. Szybko postępująca degradacja

środowiska kulturowego przeszłości, a w tej sytuacji grodziska nie wyglądają jeszcze najgorzej, powoduje że z pola badawczego znikają osady i cmentarzyska. Istnieje więc potrzeba przesunięcia punktu ciężkości w programach badawczych wczesnego średniowiecza na stanowiska najbardziej zagrożone. Realizacja takiego programu winna odbywać się w ścisłej współpracy ze służbami konserwatorskimi, które muszą w końcu dostrzec problem archeologiczny. W tym miejscu warto podkreślić jak potrzebne było istnienie przy Katedrze Archeologicznego Ośrodka Badawczo-Konserwatorskiego, powstałego w wyniku porozumienia Uczelni z wojewodami Regionu środkowowschodniego (A. Kutylowski 1975), wtedy bowiem na znaczącą skalę prowadzono prace ratownicze.

Lublin

Z działalnością Katedry wiązać można początki zainteresowań wczesnośredniowieczną, miejską fazą Lublina przedlokacyjnego. Wyjście poza obszar badanego w latach 1959-1963 przez M. Młynarską-Kaletyn Czwartku na inne człony osadnicze lubelskiej aglomeracji, bezpośrednio związane z kształtowaniem się ośrodka miejskiego zawdzięczamy S. Hoczyk-Siwkovej (1969b). Od 1967 roku podejmuje ona badania wzgórza staromiejskiego. Wynikiem tych prac było m.in. potwierdzenie hipotezy S. Michalczuka o odcięciu najstarszej, północnej części wzgórza od pozostałej części wysoczyzny sztucznym przekopem - fosą (S. Hoczyk-Siwkowa 1971a). Istotne było poza tym stwierdzenie, że od początków wczesnego średniowiecza osadnicza penetracja odbywa się na całości cypla staromiejskiego. Poza Czwartkiem i wzgórzem staromiejskim S. Hoczyk-Siwkowa podjęła badania wzgórz: „Grodziska” (Kirkutu), Żmigrodu i zamkowego. Ukoronowaniem tego pierwszego etapu badań archeologicznych Lublina była rozprawa doktorska S. Hoczyk-Siwkovej p.t. „Formowanie się wczesnośredniowiecznego ośrodka miejskiego w Lublinie” (S. Hoczyk-Siwkowa 1971a). W pracy tej po raz pierwszy wydzielono, opierając się na przemianach w ceramice, cztery fazy rozwojowe osadnictwa na terenie Lublina i Lubelszczyzny oraz dokonano próby odniesień tych faz do dziejów Małopolski. Żałować jedynie należy, że praca nie ukazała się drukiem, co w konsekwencji uniemożliwiło podjęcie szerszej dyskusji, szczególnie z historykami średniowiecznego Lublina, a co gorsze, ukazujące się potem prace historyczne nadal bazowały przede wszystkim na rezultatach wykopalisk na Czwartku.

Olbrzymi przyrost nowych źródeł archeologicznych w latach 70 i 80-tych, przede wszystkim z badań PKZ, zrodził naturalną potrzebę ich uporządkowania i próby nowego spojrzenia na początki naszego miasta. Tego ogromnego trudu podjęła się I. Kutylowska w pracy „Rozwój Lublina w VI-XIV wieku na tle urbanizacji międzyrzecza środkowej Wisły i Bugu” (I. Kutylowska 1990). Wydana drukiem rozprawa jest drugą po pracy S. Noska z 1957 r. większą monografią archeologiczną dotyczącą dziejów naszego Regionu, zaś pierwszą drukowaną monografią dziejów wczesnośredniowiecznych tego obszaru, ze szczególnym uwzględnieniem Lublina.

Praca zawiera szereg nowych propozycji badawczych, w kilku przypadkach - jak np. teza o X-wiecznej metryce kościoła św. Michała - kontrowersyjnych. Podkreślić należy, że jest to pierwsze tak obszerne ujęcie wczesnośredniowiecznej historii Lublina, tym większa więc szkoda, że do dnia dzisiejszego nie rozpoczęła się naukowa dyskusja wokół poruszonych w niej problemów. Praca ta wraz z wynikami prospekcji terenowych wokół miasta (M. Libera 1988) postawiła Lublin w nowym świetle, odsłaniając jego główną rolę w międzyrzeczu Wisły i Bugu od początków wczesnośredniowiecza.

Czermno

Przykład Czermna jest obecnie szczególnie wart podkreślenia, bowiem powraca problem początków państwowości polskiej i jej ekspansji terytorialnej. W określeniu rozległości państwa przedmieszkowego niezwykle wagi nabierają wyniki badań archeologicznych Czermna, myślę tutaj przede wszystkim o latach 70-tych, kiedy prowadzone były pod kierunkiem J. Gurby. Zaznaczyć trzeba, że niestety, wyniki te nie znalazły właściwego znaczenia w naukowym obiegu. Prowadzący badania w jednej z publikacji wskazał na fakt, że na przeciwległym do grodu w Czermnie południowym brzegu Siniuchy, na cyplu terasy nadzalewowej istniało założenie obronne nawiązujące do grodzisk typu IC1A wg Żakiego, znanych w Małopolsce w od połowy VII do końca X wieku (L. Gajewski, J. Gurba 1977a; b). Rozległość stanowiska, przy znamiennej tradycji nazwy tego miejsca - „Mieścisko”, sugeruje, że mamy do czynienia z relikdami założenia o cechach załazkowego miasta. Z kolei ślady najstarszego osadnictwa na terenie grodu i osad podgrodowych w Czermnie pochodzą z przełomu IX i X stulecia. Dotychczas nie rozpoznana jest chronologia najstarszej fazy wału obronnego, wiadomo jednak, że został on zniszczony i odbudowany w okresie XI-XIII w. Ceramika najstarszej fazy reprezentuje typ II ceramiki małopolskiej, a więc pochodzi z przedziału VIII-X w. (J. Gurba 1984). Na marginesie warto zwrócić uwagę na tezę wygłoszoną przez A. Buko w PMA w 1994 r., w referacie n.t. początków państwa polskiego, o związkach stylistycznych ceramiki wielkopolskiej i ceramiki z Czermna najstarszej fazy.

W powyższym obrazie najwcześniejszego osadnictwa na terenie Czermna mielibyśmy do czynienia ze znacznym ośrodkiem grodowym egzystującym do momentu wkroczenia państwowości polańskiej w X wieku - pytanie tylko czy dopiero w połowie, bądź w 2 połowie tego stulecia. Ścisłejsze datowanie peregrynacji będzie możliwe dzięki m.in. ustaleniu chronologii najstarszej fazy wału, nie mniej zanim ten moment nastąpi przewodnie znaczenie ma fakt, że analiza naturalnych warunków obronnych - usytuowanie nowego grodu po upadku ośrodka pramiejskiego na południe od Siniuchy wskazuje, że jego budowniczy liczyli się z atakami ze wschodu i południa. Poza tym cezura pojawienia się zabytków z kręgu ruskiego - X/XI w. - wraz z przekazami „Powieści dorocznej”, potwierdzają, że w tym czasie dopiero następuje wyraźna zmiana stref kulturowych, a zapewne i etnicznych.

Kończąc przykład Czermna chciałbym zauważyć, że jego właściwe znaczenie naukowe i edukacyjne w kontekście rozważań nad początkami państwowości polskiej jest możliwe po publikacji monografii tego stanowiska. Dotychczas uzyskane materiały wraz z uzupełniającymi analizami stwarzają możliwość powstania jednej z najcenniejszych monografii w historii polskiej mediewistyki. Jakby na wyobrażenie skali takiego wydawnictwa warto przypomnieć, że dotychczas powstało w naszej Katedrze 12 prac magisterskich, będących opracowaniami materiałów pozyskanych w trakcie badań wykopaliskowych Czermna.

Stołpie

Stołpie jest kolejnym przykładem zbyt małej recepcji osiągnięć Katedry w badaniach nad średniowieczem. Zaczniemy od konstatacji, że obszar na wschód od Wisły i Sanu wedle opinii historyków sztuki pozbawiony jest zabytków architektury romańskiej (M. Walicki 1971; Z. Świechowski 1993; T. Chrzanowski 1994). Ostatnie lata badań dowodzą jednakże, że pogląd ten wymaga weryfikacji. Jednym ze znaczących argumentów rewizji dotychczasowej wiedzy jest przykład Stołpia. Przypomnijmy zatem pokrótce, że badania gródka i wieży w Stołpiu prowadzone przez I. Kutylowską wniosły nowe dane, niewątpliwie potwierdzające przynależność wieży do kręgu budownictwa romańskiego (I. Kutylowska 1981). Zapewne dyskusyjne jest datowanie na X-XI w. i wiązanie obiektu z misyjną działalnością niewielkiego zgromadzenia, być może z klauzulą eremicką, mającego na celu wprowadzanie i umacnianie chrześcijaństwa. Niewątpliwie jest natomiast odkrycie sakralnej formy na V kondygnacji wieży i wzniesienie jej sposobem charakterystycznym dla techniki romańskiej. „Wieża w Stołpiu, również swoim programem użytkowym - pomieszczenia gospodarcze, mieszkalne i kaplica - najbliższa jest zachodnim donżonom” (I. Kutylowska 1989b, s. 371). Program artystyczny świątyni wskazuje natomiast na związki z kręgiem bizantyjskim, najbliżej zaś z bułgarskim Rylskim Monasterem. Pochodzące z wystroju świątyni cegielki i płytki ceramiczne pokryte są, co charakterystyczne dla warsztatu bizantyjskiego, lustrzanym szkliwem. Jeżeli nawet przyjmijemy ogólną chronologię obiektu na XI-XIII w., to ze względu na unikalną bryłę budowli i formę sakralną V kondygnacji jest to znaczący obiekt architektury romańskiej, wymagający dalszych, kompleksowych studiów z wiodącą na tym etapie rolą historyków i badaczy architektury.

Od późnego średniowiecza po czasy najnowsze

Katedra Archeologii w ciągu ostatnich 15 lat znacznie rozszerzyła zakres swej działalności włączając do badań i zajęć dydaktycznych okresy późnego średniowiecza i nowożytności. Ośrodek nasz jest członkiem Uniwersyteckiego Centrum Archeologii Średniowiecza i Nowożytności z siedzibą przy UMK w Toruniu, a S. Hoczyk-Siwkova wchodzi w skład jego Rady Naukowej.

Odnośnie omawianych okresów powstało 65 opracowań. W przypadku późnego średniowiecza (20 prac)

są to przede wszystkim sprawozdania - 45% i komunikaty - 35%. Publikacje dotyczące okresu nowożytności i czasów najnowszych to również w dominującej części sprawozdania - 56% i komunikaty - 33%. Najczęściej badanymi stanowiskami w obu okresach są nadal grodziska i zamczyska, odpowiednio - 37% i 33%, jednak w porównaniu z okresem wczesnośredniowiecznym wyraźnie wzrasta ilość badanych osad - 25% i 33% i cmentarzy - 25% i 11%. Coraz liczniejszą grupę tworzą stanowiska związane z badaniami obiektów architektury. Obecnie w odniesieniu do późnego średniowiecza jest to 13% a nowożytności 22%.

Najwięcej publikacji z obu okresów łącznie powstało w wyniku badań następujących stanowisk: 1. Puławy-Włostowice - wodociąg XVII w. przy rezydencji pałacowej Lubomirskich, następnie Sieniawskich i Czartoryskich - 17% publikacji; 2. Zamość-Zamczysko - 17%; 3. Szczepieszyn - cerkiew pounicka - 15%; 4. Wojciechów - relikty fundamentowe dworu i fortalicjum - 5%; 5. Kazimierz Dolny - mieszcząca zabudowa gospodarza - 5%.

Z podanych powyżej przykładów szczególną uwagę chciałbym zwrócić na dwa z nich: urządzenia wodne przy pałacu w Puławach i fortalicjum w Wojciechowie.

Odnośnie Puław-Włostowic wyniki badań archeologicznych wykazały, zgodnie z przekazami pisany i ikonograficznymi, że urządzenia wodne na terenie dolnego i górnego ogrodu puławskiej rezydencji związane są z działaniem wodociągu. Większość z nich powstała podczas budowy pałacu przez Tylmana z Gameren dla Stanisława Herakliusza Lubomirskiego, założyciela Puław i twórcy warszawskich Łazienek. Odkryte i opracowane urządzenia wodne pozwoliły na rekonstrukcję obrazu unikalnego w Polsce ujęcia i spójnie z nim związanego systemu rozprowadzania wody oraz odprowadzania jej do Wisły (I. Kutylowska 1989c).

Drugi przykład również dotyczy obiektu unikalnego, w Wojciechowie odkryto bowiem całe założenie fundamentowe późnośredniowiecznego dworu, jednotraktowego o trzech pomieszczeniach ogrzewanych piecami, być może jednopiętrowego z wieżową partią nad środkową izbą. Odkryte relikty rezydencji Szczekockich herbu Odrowąż są na razie jedynym przykładem na obszarach dawnej Lubelszczyzny średniowiecznej murowanej siedziby pańskiej, której rodowód wiąże się z tzw. „długim dworem” północnoeuropejskich zamków (I. Kutylowska 1995). Mamy więc tu przykład ewolucji od gródka wczesnośredniowiecznego, przez jednodworczą siedzibę otoczoną wałami w średniowieczu, do renesansowej wieży murowanej o charakterze rezydencjalno-obronnym.

Prypadkiem szczególnym badań Katedry, dotyczącym tragicznego wymiaru historii najnowszej, jest udział jej pracowników w badaniach na miejscu egzekucji i pochówku byłych żołnierzy AK w Kąkolewnicy, woj. białsko-podlaskie (J. Gurba 1990).

Zakończenie

Wkład Katedry Archeologii to nie tylko badania terenowe i publikacje, ale również realizacja programu dydaktycznego, organizacja sesji i konferencji naukowych, popularyzacja wiedzy o badaniach i ochronie zabytków archeologicznych - sprawy te tak istotne w życiu placówki naukowej zostały pominięte, ale warte są oddzielnego opracowania.

Wkład Katedry w rozwój badań dziejów ziem Polski środkowowschodniej to przede wszystkim stworzenie ważnego ośrodka naukowo-dydaktycznego

Ze względu na brak miejsca tekst został skrócony o obszerną część tabelaryczną, która wraz z komentarzem i pełnym zestawieniem literatury ukaże się w następnym tomie Archeologii Polski Środkowowschodniej - red.

ANDRZEJ ROZWAŁKA

STUDIES ON THE MEDIEVAL AND MODERN PERIODS IN THE AREA OF CENTRAL-EASTERN POLAND

On the occasion of the 50th anniversary of the existence of the Chair of Archeology at the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, the author has undertaken a task of summing up its contribution to the studies on the Middle Ages and the Modern Age of the area of Central-Eastern Poland. The primary means of making the reader acquainted with these studies is a set of tables assembling all the sites explored by the employees and students of the Chair, a review which includes not only field excavations and research studies, but also publications. While the tables specify the scientists, kinds of sites and publications, the text attempts a general summing up. The data included concern studies on the periods beginning with the 10th century up to the times of the crimes of Stalinist totalitarianism.

In the case of studies on the early Middle Ages, the summing up reveals a tendency to concentrate on the problems of the networks of castra in the Lublin region — almost half of the explored sites and publications deal with them. Bearing this fact in mind, the author devotes some part of his text to the most important sites, i.e., Lublin, Czeremo (Zamość voivodeship), and Stolpie (Chełm voivodeship). He

promieniującego nie tylko na omawiany obszar. Rozwijające się na coraz większą skalę badania późnego średniowiecza i nowożytności, spowodowane rosnącym zapotrzebowaniem na badania tych okresów w obliczu licznych inwestycji, narzucają potrzebę dalszego rozwoju strukturalnego naszej Katedry. U progu kolejnego 50-lecia pozwalam sobie wyrazić nadzieję, że - mając wsparcie w silnym ośrodku lubelskich historyków - uda się przy życzliwej pomocy władz naszej Uczelni stworzyć w ramach Katedry Zakład archeologii średniowiecza i nowożytności.

characterizes primarily the significance of these sites in research on the early medieval period and indicates their unsatisfactory reception in scholarly transmission.

As far as the Late Middle Ages and the Modern Period are concerned, it may be stated that the main objects of scientific interests in the Chair were the residences of magnates and the nobility (Puławy-Włostowice, Zamość-Zamczysko, Wojciechów) and, to a lesser extent, the urban settlement (Kazimierz Dolny, Lublin). The presentation of some selected sites emphasizes the unique character of two objects — the late medieval manor-house of the Castellan of Lublin, Jan Szczekocki, in Wojciechów (Lublin voivodeship) and the water supply system of the 17th-century palace in Puławy, erected for Stanisław Herakliusz Lubomirski by the well-known architect, Tylman of Gameren.

The paper ends with a postulate of establishing within the Chair a workshop or department for studies on the late Middle Ages and the Modern period. The formation of such a research unit would be justified by the constantly growing number of construction works which uncover ever new archeological relics from these periods.

Katedra Archeologii UMCS w Lublinie